

Стаття опублікована

Міхно О.П. Розвиток дослідницьких здібностей старшокласників на уроці української літератури. *Українська мова й література в школі*. 2008. № 5. С. 21–26.

Розвиток дослідницьких здібностей старшокласників на уроці української літератури

У статті запропоновано варіант вивчення біографії письменника: лекції з елементами пошуково-дослідницької роботи учнів на прикладі уроку «Життєвий і творчий шлях Миколи Куліша»

Ключові слова: українська література, дослідницька діяльність, методика, лекція, біографія письменника

Development of research abilities of senior pupils in the lesson of Ukrainian literature

The article proposes an option to study the writer's biography: lectures on the elements of research and research work of students on the example of the lesson "Life and Creative Way of Mykola Kulish"

Key words: Ukrainian literature, research activity, methodology, lecture, biography of the writer

Модернізація освіти в Україні передбачає оновлення цілей і змісту технологій навчання та виховання учнів. У цій важливій роботі особливе місце належить формуванню в учнів цілісного світорозуміння, загальної і філологічної культури особистості (культури читацького сприймання художнього тексту, розуміння авторської позиції, історичної та естетичної обумовленості літературного процесу, образного та аналітичного мислення тощо)

Проблема розвитку дослідницьких здібностей учнів у процесі аналізу як окремих художніх творів, так і під час вивчення монографічної теми, систематичного курсу літератури в цілому із сфери наукової методології та методики переходить у практику викладання, а відтак зростає потреба в науково обґрунтованій системній навчальній діяльності. Наукові філологічні ідеї вчених ХХ століття (О. Білецький, Г. Гуковський, М. Бахтін, Ю. Лотман та ін.) впроваджені в методику викладання літератури. На основі фундаментальних філологічних досліджень розвиваються складні системи навчання, які враховують принципи цілісності, мікро- і макроаналізу історико-культурного процесу, що сприяє інтенсифікації інноваційних процесів у методиці викладання літератури.

Діяльнісний підхід — одна з провідних теорій, яка обґрунтовує з позицій педагогіки і психології нові умови роботи в школі: особистісне включення учня у процес навчання, встановлення пріоритету продуктивного творчого навчання над репродуктивним, поєднання у навчальній діяльності аналізу і синтезу, врахування варіативності в навчанні на усіх рівнях (від вибору предмета дослідження до засобів, які використовуються для досягнення мети), інтегративність, наявність оцінної діяльності (рефлексії).

На основі теорії діяльнісного підходу в навчанні педагогічною наукою розроблено нові технології, які визначають напрями удосконалення системи вивчення шкільного предмета «література». Ігрові технології (Г. Щедровицький, Д. Ельконін, В. Ситаров та ін.) сприяють активізації навчального процесу методами навчальних, розвивальних та ділових ігор. Технологія проблемного навчання (М.

Махмутов, І. Лернер, В. Оконь) створена для інтенсифікації навчання за рахунок збільшення частки самостійної, індивідуальної, групової роботи і диференційованого підходу до навчання кожного учня [8]; проектна технологія (С. Шацький, П. Лернер, Є. Полат) передбачає поглиблене вивчення предмета і сприяє узагальненню знань із вивченої теми.

Однак у чистому вигляді на уроках літератури жодна технологія, зазвичай, не застосовується, у педагогічній практиці вчителі використовують елементи цих перспективних шкільних технологій.

Технологія організації дослідницької діяльності старшокласників у процесі вивчення української літератури — один із видів педагогічної технології. Її основна мета — розвиток інтелектуального потенціалу учнів.

Досвід дослідницької діяльності неможливо передати описом або на прикладах дослідницької діяльності вчених чи винахідників, неможливо його формувати і за допомогою оволодіння правилами пошуків або зразками дослідницької діяльності. На основі діяльнісного підходу вчені стверджують, що лише включення учнів у процес дослідницької діяльності забезпечує оволодіння досвідом її здійснення.

Л. Виготський, С. Рубінштейн, Я. Пономарьов, Н. Талізін, Г. Костюк, І. Лернер, М. Скаткін, В. Онищук та багато інших учених підкреслюють близькість навчальної дослідницької діяльності і дослідницької діяльності взагалі. Так, психолог З. Калмикова вважає, що з психологічного погляду немає принципових відмінностей між продуктивним мисленням ученого, який відкриває нові, ще не відомі людству закономірності навколишнього світу, і продуктивним мисленням учня, який робить відкриття нового лише для себе самого, тому що в його основі лежать загальні психічні закономірності [4].

У процесі дослідницької діяльності учні осмислюють пошукову мету з орієнтацією на досягнення проміжних результатів, відбувається добір і структурування навчального матеріалу, форм і методів планування, організації, стимулювання пошукової діяльності з педагогічним аналізом процесу і результатів дослідницької діяльності індивідуума.

Учнівська дослідницька діяльність орієнтована на розв'язання пізнавальних суперечностей, навчальних проблем (І. Лернер, О. Матюшкін), евристичних, проблемних запитань і завдань (А. Хуторської) [20], дослідницьких завдань (І. Лернер, М. Скаткін) (8. 16).

Таким чином, запропонована нами технологія — це спосіб системної організації дослідницької діяльності учнів у процесі вивчення української літератури, яка спрямована на розв'язання дослідницьких завдань (навчальних проблем, евристичних задач) і здійснюється переважно в умовах застосування непрямих чи перспективних способів управління з максимальним використанням самоуправління особистості; результат дослідницької діяльності визначається суб'єктивною новизною.

Вивчення літератури з використанням запропонованої технології має певні особливості. Насамперед це виражається у принциповій зміні характеру відносин між учителем і учнями. Залучення старшокласників до дослідницької діяльності у процесі вивчення біографії письменника чи під час аналізу його творчого доробку

вимагає розвитку суб'єкт-суб'єктних відносин. У типовій освітній ситуації, яка, зазвичай, визначає характер навчального процесу, реалізується стандартна позиційна схема «вчитель» — «учень». Перший транслює знання, другий їх засвоює, і відбувається це в рамках відпрацьованої класно-урочної схеми. За умови організації дослідницької діяльності під час вивчення літератури ці позиції стикаються з реаліями: немає готових еталонів знання, готових рішень, готових відповідей, інформація, отримана в ході дослідження, висунуті гіпотези механічно не вписуються в готові схеми, а вимагають самостійного аналізу в кожній конкретній ситуації.

Так, засвоєння учнями життєвого шляху письменника за умови використання пропонованої технології організовується таким чином:

— учитель ставить за мету не тільки представити письменника як особистість, а й показати неповторність цієї особистості через його творчість;

— робота учнів спрямовується на вироблення вмінь і навичок аналізу, систематизації та узагальнення навчального матеріалу про художника слова з метою обґрунтування власних висновків і суджень;

— на уроках досліджуються різні джерела біографії: написане самим письменником, його сучасниками, науковцями, історичні документи;

— увага учнів концентрується насамперед на з'ясуванні того, як життєві ситуації, формування світогляду митця, його внутрішній світ проявилися в його творчості.

Однією із складових пропонованої технології є використання на уроці вивчення життєвого і творчого шляху письменника «Робочої сторінки», на якій зазначено тему, проблемне питання, літературознавчі поняття, які розглядатимуться на уроці. Крім того, вона містить три блоки: «Самостійна робота», «Робота з підручником», «Есе». Протягом навчального заняття «Робоча сторінка» заповнюється кожним учнем особисто (додаток 1).

Під час організації дослідницької діяльності у процесі вивчення української літератури необхідне цілеспрямоване формування всіх компонентів дослідницької культури школяра, яка передбачає як розумові вміння й навички (аналіз і виділення головного; порівняння; узагальнення й систематизація; визначення й пояснення понять; конкретизація, докази та спростування, уміння бачити протиріччя), так і вміння й навички роботи з текстом художнього твору, іншими джерелами інформації. З цією метою старшокласників слід навчити, зокрема, слухати лекцію вчителя з опорою на сформульовану проблему або без неї; поєднувати сприйняття змісту лекції із записами основних положень у вигляді плану, тез або конспекту; відтворювати основні думки прослуханого у вигляді відповідей на поставлені запитання або проблеми.

Лекція широко використовується у навчально-виховному процесі ще з часів Я. Коменського, який радив навчати всього коротко, приємно й ґрунтовно. Найчастіше в педагогічних і методичних посібниках це поняття тлумачиться як логічно послідовний виклад навчального матеріалу вчителем.

Предметом шкільної лекції здебільшого є опис складних систем, явищ, об'єктів, процесів, наявних між ними зв'язків і залежностей, переважно,

причиново-наслідкового характеру. Лекція використовується для викладу значного за обсягом матеріалу, займає цілий урок, а інколи — здвоєні уроки.

Методисти (Т. Бугайко, Н. Волошина, В. Голубков, О. Мазуркевич, В. Неділько, Є. Пасічник, З.Шевченко) стверджують, що лекцію доцільно використовувати переважно в старших класах, бо сприйняття лекційного викладу вимагає від учнів широкого кола знань, уміння зосереджуватись під час слухання, запам'ятовувати основне (9, 10, 21). Ефективним є й уведення до структури лекції прийомів самостійної роботи: виголошення учнями повідомлень, рефератів; використання елементів самоконтролю: коротких записів у вигляді планів, тез, конспектів.

Головною ж метою шкільної лекції, на думку З. Шевченко, є не опис фактів і явищ літературного процесу, а глибоке розуміння його розвитку, формування в учнів старших класів навичок зв'язного й цілісного засвоєння літературних знань як могутнього фактора естетичного виховання. Школярі вчаться схоплювати логічну структуру лекції, що допомагає їм правильно будувати власні усні відповіді, писати твори, висловлювати оцінні судження, що дуже важливо в дорослому житті, в адаптації до сприймання лекцій з різних проблем науки та мистецтва.

Вимоги до шкільної лекції такі:

1. Зміст лекції має відповідати новітнім досягненням літературознавчої науки.
2. Лекція повинна стимулювати пізнавальні сили учнів.
3. Зв'язок літературного навчального матеріалу з попередніми уроками.
4. Лекція мусить бути емоційно насиченою, цікавою, змістовною, наповненою багатим літературним матеріалом.
5. Дотримуватись орієнтовної структури лекції:
  - вступ, мотивація завдань, тема і мета лекції;
  - визначення навчальної проблеми чи низки цих проблем;
  - зміст лекції, виклад навчальної інформації;
  - запитання до учнів, відповіді на запитання учнів;
  - підсумки, узагальнення.
6. Урахування виховного потенціалу шкільної лекції з літератури.
7. Зворотний зв'язок (від учнів) через питання, окреме виконання письмових завдань, щоб попередити наближення порогу втомленості, планування змісту лекції або тезування викладу вчителя [21].

Продемонструємо такий вид роботи, як лекція з елементами пошуково-дослідницької роботи учнів, на прикладі уроку «Життєвий і творчий шлях Миколи Куліша». Відповідно до технології особистісно орієнтованого уроку мета заняття складалася з кількох аспектів:

Дидактичний аспект: ознайомлення з основними етапами життя і творчості Миколи Куліша: учитель у ретельно підготовленій, цікавій, емоційній лекції допоможе осягнути неординарність його постаті в українській і світовій драматургії, з'ясувати тематику і жанрову специфіку, традиції і новаторство творчості митця; засвоєний матеріал спонукатиме учнів до осмислення уроків вітчизняної історії.

Виховний аспект: прищеплювати інтерес до художньої літератури; повагу до традицій та історії рідного народу; сприяти виробленню у школярів активної громадянської позиції.

Розвивальний аспект: формувати вміння слухати виклад учителя, удосконалювати навички сприйняття і" конспектування шкільної лекції, розвивати аналітичне мислення, усне зв'язне мовлення учнів; уміння вільно користуватися літературознавчим понятійним апаратом; розвивати логічне мислення, спостережливість, уважність; розвивати творчий потенціал учнів, індивідуальні здібності й нахили, креативність, сприяти формуванню творчої особистості.

Життєтворчий аспект: формувати полікультурну, соціальну, комунікативну, громадянську, рефлексивну компетентність учнів.

Відповідно до мети було оформлено класну дошку: напис «М. Куліш: творчість долі і доля творчості», портрети М. Куліша, Л. Курбаса, М. Зерова, Э. Плужника, В. Підмогильного, Г. Косинки, репродукції пам'ятника жертвам ГУЛАГУ в Москві, Соловецької церкви.

Протягом заняття у центрі уваги школярів були зазначені на робочій сторінці ключові поняття уроку: драматургія, види драматургії, комедія, трагедія, драма; творчий зв'язок «драматург – режисер», зв'язок «письменник – епоха», вплив тоталітарної системи на життя суспільства. На робочій сторінці було визначено проблему, яку протягом уроку мали розв'язати учні: «Чи можна стверджувати, що М.Куліш і Л.Курбас у своїй творчості дотримувалися принципів, проголошених М. Хвильовим під час літературної дискусії 1925-1928?»

Однією із складових пропонованої методики є використання на уроці вивчення життєвого і творчого шляху письменника «Робочої сторінки», на якій зазначено тему, проблемне питання, літературознавчі поняття, які розглядатимуться на уроці. Крім того, вона містить три блоки: «Самостійна робота», «Робота з підручником», «Есе». Під час навчального заняття «Робоча сторінка» заповнюється кожним учнем особисто:

Прізвище

(1892 – 1937)

**Тема
уроку**

**ЖИТТЄВИЙ І ТВОРЧИЙ
ШЛЯХ
МИКОЛИ КУЛІША**

**Ключове
питання**

Чи можна стверджувати, що М.Куліш і Л.Курбас у своїй творчості дотримувалися принципів, проголошених М.Хвильовим під час літературної дискусії 1925-1928 років?

**Ключові
поняття**

Драматургія, види драматургії, комедія, трагедія, драма; творчий зв'язок драматург – режисер, зв'язок письменник – епоха, вплив тоталітарної системи на життя суспільства.

І БЛОК
Самостійна робота

- Записати особливості драми (як літературного роду) :

1. _____
2. _____
3. _____
4. _____
5. _____

ІІ БЛОК
Робота з підручником

Назва твору	Жанр	Тема

ІІІ БЛОК
Е с е

Дати відповідь на ключове питання, використовуючи якомога більшу кількість ключових понять, які розглядалися на уроці

Таким чином, протягом заняття у центрі уваги школярів були зазначені на робочій сторінці ключові поняття уроку: драматургія, види драматургії, комедія, трагедія, драма; творчий зв'язок драматург – режисер, зв'язок письменник – епоха, вплив тоталітарної системи на життя суспільства.

На робочій сторінці була визначена основна проблема, яку протягом уроку мали розв'язати учні: «Чи можна стверджувати, що М. Куліш і Л. Курбас у своїй творчості дотримувалися принципів, проголошених М. Хвильовим під час літературної дискусії 1925-1928 років?»

З метою створення відповідного емоційного настроя на початку уроку вчитель увімкнув аудіозапис «Патетичної сонати» Л. Бетховена і розповів, як у М. Куліша зародилася ідея написати п'єсу з такою ж назвою, а також про творчу лабораторію драматурга.

На наступному етапі уроку — мотивації навчальної діяльності — вчитель поставив завдання учням простежити становлення особистості письменника, що означає дослідити сучасне йому покоління й епоху, в яку він жив і творив, побачити в особі митця типове й індивідуальне в їх діалектичних взаємозв'язках і взаємозумовленостях. Опрацюванням життєвого і творчого шляху М. Куліша

старшокласники завершують вивчення складного і трагічного літературного процесу 20-30-х років ХХ ст., тому під час роботи на уроці учні мають активно використовувати вже здобуті знання про розвиток поезії та прози в цей період, а також про життєві долі письменників, які були сучасниками драматурга. Знання, здобуті учнями на уроці, сприятимуть формуванню цілісної картини літературного процесу 20-30-х рр., підвищенню загального культурного рівня, виробленню активної громадянської позиції, осмисленню власного місця в цьому світі.

Після оголошення теми і мети уроку вчитель розпочав лекцію, попередньо зацентрувавши увагу учнів на запитаннях, які мають бути з'ясовані в лекції (вони розміщені на дошці):

1. У чому неповторність особистості письменника як митця і мислителя?
2. Як М. Куліш був пов'язаний з епохою, в яку він жив і творив?
3. Як формувався світогляд і стиль письменника на всіх етапах його творчого шляху?
4. Що нового письменник намагався внести в суспільне життя і художню літературу?

Лекція вчителя переривалася учнівськими повідомленнями про зародження і розвиток драми, трагедії та комедії у світовій та українській літературі. З метою актуалізації знань з теорії літератури старшокласникам було запропоновано записати особливості драми на робочій сторінці. Учні також працювали з підручником: на робочій сторінці вони вказували назви Кулішевих п'єс, зазначаючи жанр твору і порушену тему.

Далі вчитель запропонував старшокласникам пригадати драматичні твори, вивчені в шкільному курсі української літератури. Після відповідей учнів учитель поставив завдання: дослідити, що спільного між драматичними творами знайомих їм авторів і драматичними творами М. Куліша. У своїх відповідях учні зазначили, що М. Куліш у своїй творчості продовжував розвивати всі жанри драми: комедію («Отак загинув Гуска», «Хулій Хурина», «Мина Мазайло»), трагедію («97») та драму («Маклена Граса», «Патетична соната», «Зона»). Однак старшокласники наголосили на важливому аспекті: якщо драматичні твори українських письменників, які вони раніше вивчали у шкільному курсі літератури, торкалися переважно тем особистого життя людини, кохання, то М. Куліш порушує соціально важливі теми, які стосуються життя цілих поколінь.

Наступне учнівське повідомлення висвітлило плідні творчі взаємини М. Куліша та Л. Курбаса. Так, Л. Курбас відчував особливу потребу в непересічних сучасних драматургах. Він поважливо ставився до світової драматичної класики, постійно виставляв її на сцені театру «Березіль». Проте вона не могла замінити йому драматургію сучасності, оригінальних драматичних творів 20-30-х рр. ХХ ст., які відображали специфіку національного буття, враховували не лише традиційні психологічні підвалини мистецтва, а й модерні формотворчі здобутки. Л. Курбас шукав — свідомо чи підсвідомо — серед українських драматургів такого митця, який був би адекватним йому за масштабом таланту й самобутності. Йому конче потрібний був сучасний письменник-драматург, твори якого дали б змогу втілити у сценічній формі його, Курбасові, найважливіші знахідки

режисерської філософії та театральної системи. У своїй режисерській і театральній практиці він широко використовував прийоми, не тільки не властиві традиційному українському театру, а й не сумісні з ним. Л. Курбас застосовував акробатичні вправи, циркову техніку, пантоміму, буфонадно-гротескну й пародійно-еїатажну манеру гри, наполягаючи на експериментальному стилі поведінки й синтезуючих функціях актора на сцені.

М. Куліш активно вводив до структури п'єс символічні та алегорійні образи, динамічну дію. збагачував твори пластикою світла й тіні, мелодійних малюнків, суперечливим душевним станом дійових осіб, що давало можливість акторам використовувати широку палітру сценічних рухів.

У процесі творчої співпраці утворювався ефект синтезу — єднання драматургічної думки, режисерської творчості й акторської майстерності, — якого в художньому тексті й сценічно-театральному дійстві так прагнули М. Куліш і Л. Курбас. Отже, зв'язок «драматург — режисер» був двостороннім. П'єси жодного драматурга в «Березолі» не ставили так часто, як М. Куліша. Безпосередньо Л. Курбас поставив п'єси «Народний Малахій», «Мина Мазайло», «Маклена Граса»; під його керівництвом режисери театру здійснили постановки «Комуни в степах» і «97». У театрі Л. Курбаса збиралися дати сценічне життя й іншим Куліше-вим творам — комедіям «Отак загинув Гуска», «Хулій Хурина», драмам «Зона», «Закут», «Вічний бунт», «Патетична соната».

Твори М. Куліша сприяли еволюції сценічної естетики Л. Курбаса, збагаченню його фундаментальних режисерських принципів, виявленню того арсеналу художньо-композиційних, образно-інтонаційних можливостей, що ними володів тодішній динамічний театр. Кулішеві п'єси до певної міри позначилися й на принципових змінах, концептуальних поворотах, які відбулися в режисерській свідомості Л. Курбаса й мистецько-сценічних засадах «Березоля».

Майже все, що з 1926 р. М. Куліш писав, призначалося для театральної трупи «Березоля». Характерно, що після того, як Л. Курбас восени 1933 р. змушений був залишити «Березіль» і виїхати з України, у його театрі зникли Кулішеві п'єси. Співтворчість М. Куліша й Л. Курбаса не тільки поглиблювала їхні особистості, сприяла піднесенню українського мистецтва, відкривала обрії перед майбутнім євроамериканським «театром абсурду», а й виявилася причиною майбутньої трагедії митців.

Вони були заарештовані протягом одного року: Л. Курбас на початку 1934-го року, у січні, а М. Куліш — наприкінці року, у грудні. Доля їх звела знову, цього разу на Соловках, звела назавжди, навіки; і страчені вони були не тільки в один рік, а й в один день, в одній партії в'язнів — 3 листопада 1937 р.; і після смерті вони залишились разом... [1, 3,6, 11,14, 19]

Ю. Смолич писав: «...їх взаємна любов — Куліша і Курбаса — була ніжна і пристрасна: так люблять закохані навічно; так люблять друга, коли вірять, що йому готовано на майбутнє вчинити щось видатне. Думаю, що це була любов двох талантів, що знайшлися: Куліш був талант для Курбаса, Курбас — талант для Куліша» [17].

Учитель з метою підготовки учнів до наступного виду роботи — рефлексії знань — завершив лекцію декламуванням уривків із поеми І. Світличного «Курбас».

Первинне усвідомлення прослуханого лекційного матеріалу з'ясовувалось шляхом евристичної бесіди. У відповідях старшокласники розкрили витoki становлення особистості М. Куліша: захоплення літературою, музикою, театром, участь у революційних подіях 1917-1920 рр., ставлення до комуністичної ідеї, плідну творчу дружбу з Л. Курбасом. Аналізуючи зв'язок письменника з епохою, учні відзначили, що М. Куліш був не просто продуктом певного історичного часу, але і намагався своєю творчістю вказати на суспільні негаразди, перекося у політиці більшовиків. Становлення митця як драматурга одинадятикласники дослідили шляхом короткого аналізу тематики та жанрової приналежності його п'єс. Значення творчості М. Куліша та його роль у суспільному житті учні визначили, виходячи з актуальності та популярності його творів у 20-30 рр. ХХ ст. і сьогодні.

Після відповідей старшокласників учитель звернувся до них із проблемним запитанням: «Як ви вважаєте, прикрою випадковістю чи закономірністю було те, що в часи репресій Миколу Куліша заарештували й знищили?» Відповіді учнів передбачали аргументацію власної позиції. Вони виявили глибоке розуміння ними змісту лекції та ефективність власної роботи на уроці, оскільки висновок був однозначний: фізичне знищення М. Куліша було закономірністю, тому що письменник (його твори) був небезпечним для радянської тоталітарної системи.

На етапі рефлексії знань старшокласники писали десятихвилинне есе з використанням якомога більшої кількості ключових понять, які розглядалися на уроці. Темою есе була аргументована відповідь на розміщене на «робочій сторінці» проблемне запитання: «Чи можна стверджувати, що М. Куліш і Л. Курбас у своїй творчості дотримувалися принципів, проголошених М. Хвильовим під час літературної дискусії 1925-1928 рр?» Цей прийом дав змогу учням зібрати свої думки і враження, спонукав до вдосконалення вмінь узагальнювати і систематизувати навчальний матеріал. Відповіді учнів засвідчили, що матеріал уроку вони засвоїли на високому рівні, оскільки переважна більшість одинадятикласників дійшла правильного висновку, що плідна творча співпраця М. Куліша і Л. Курбаса була втіленням принципів, які проголосив М. Хвильовий. Це виявилось, на їхню думку, у прагненні митців творити таке мистецтво, яке було б відкриттям для українського суспільства. Оригінальні драматичні твори М. Куліша, з одного боку, відображали національну специфіку, а з іншого — передбачали незвичайну театральну постановку, політ режисерської думки. Співтворчість М. Куліша і Л. Курбаса сприяла піднесенню українського театального мистецтва у 20-30-х роках минулого століття.

Аналіз наведеного уроку дає змогу зробити висновок, що в ході його проведення на основі використання вчителем складових технологій організації дослідницької діяльності старшокласників, урахування психолого-педагогічних умов інтелектуального самозростання школярів можна оптимально зреалізувати можливості для розвитку дослідницьких здібностей одинадятикласників у процесі вивчення української літератури.

Література

1. Акказієва Т. Великі реформатори: [М. Куліш і Л. Курбас] // Степ: Літ.-худож. альм. — Херсон, 2002. — № 11. — С. 47-50.
2. Выготский Л.С. Собрание сочинений: В 6-ти т. Т.2.: Проблемы общей психологии / Гл. ред. А.В. Запорожец. — М.: Педагогика. 1982
3. Голобородько Я.Ю. Микола Куліш: Людина, аналітик, митець, особистість // Укр. мова та л-ра в серед, шк., гімназіях, ліцеях та колегіумах. — 2002. — №• 5. — С. 184-193.
4. Калмыкова З.И. Продуктивное мышление как основа обучаемости. — М., 1981.
5. Костюк Г.С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості / За ред. Л.М. Проколієнко; Упоряд. В.В. Андрієвська, Г.О. Балл, О.Т. Губко, О.В. Проскура. — К.: Рад. школа, 1989. — 608 с.
- 6.. Кузякіна Н. «Ув'язнений за суворою ізоляцією...»: 3 роздумів над долею Миколи Куліша // Київ. — 1993. — №7.-С. 117-126.
7. Куліш М.Г. Твори: В 2 т — К.: Дніпро. 1990. — Т. 2. — 877 с.
- 8.Лернер И.Я. Проблемное обучение. — М.: Знание. 1974.
9. Мойсеюк Н.Є. Педагогіка. Навчальний посібник. — К . 2001. — 608 с.
10. Наукові основи методики літератури Навчально-методичний посібник / За ред. Н.Й. Волошиної. — К: Ленвіт. 2002 — С 142-151.
- 11 «Олтар скорботи». Театральні діячі України — жертви Сталінського терору: [Про творчі зв'язки режисера Л. Курбаса і М. Куліша) //Вітчизна. — 1996. — № 5-6. — С. 82-84.
12. Панченка В. Арки і шибениці: Від Чаплінки до Соловків // Укр. мова та л-ра. — 2001. — № 20 (288). — Трав. — С. 1-3.
13. Пономарев Я.Л. Психология творчества и педагогика — М.: Педагогика, 1976.
14. Попомарьов В. За що розстріляли драматурга Миколу Куліша? // Політика і культура. — 2002. — № 42. — С. 28.
15. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. — СПб.: Питер, 2005. — 713 с.
16. Скаткин М.Н. Проблемы современной дидактики. — М.. 1984.
17. Смолич Ю. Твори: У 8 т. — К., 198Н. — Т. 7 — С. 600.
18. Талызица Н.Ф. Методика составления обучающих программ: Учебное пособие. — М.: Изд-во МГУ, 1980. — 46 с.
19. Українська література. 11 кл.: Підручник для серед, загальні юсвіт. шк. / Р.В. Мовчан. Ю.І. Ковалів. В.Ф. Погребенник, В.Є. Панченко; За заг. ред. Р.В. Мовчан. — Київ; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2001. — 496 с.
20. Хуторской А.В. Современная дидактика: Учебник для вузов. — СПб: Питер, 2001. — 544 с.
21. Шкільна лекція у поєднанні з іншими видами та прийомами викладання літератури." Методичний лист // Склала Шевченко З.О. — К.: Рад. шк.. 1986. — 44 с.